

УДК 339.13:378.4

Н. В. Василькова, канд. екон. наук, доцент,
кафедра маркетингу КНЕУ імені Вадима Гетьмана

РОЛЬ ДЕРЖАВИ У ПІДВИЩЕННІ МІЖНАРОДНОЇ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ДОСЛІДНИЦЬКИХ УНІВЕРСИТЕТІВ: ДОСВІД НІМЕЧЧИНИ

Анотація. У статті висвітлено основні питання сутності і значення державної підтримки провідних університетів в умовах глобальної конкуренції; розглянуто актуальні ініціативи державної політики у сфері вищої освіти в Німеччині.

Ключові слова: ринковоорієнтоване управління університетом, конкуренція, державна підтримка вищої освіти, дослідницькі університети.

Вступ. Сучасні університети — важливий актив будь-якої країни. Сьогодні їх усе більше розглядають як джерело високоспеціалізованих ринкових товарів — освітніх послуг і результатів наукових досліджень, споживачами яких є: студенти, бізнес, держава, суспільство в цілому. В умовах глобальної конкурентної боротьби уряди розвинених держав і таких, що розвиваються, розглядають університети як важливе джерело нових знань та інноваційного мислення, як постачальників інновацій, сучасної освіти та навченого персоналу, що може трансформуватись у переваги країни в глобальному швидко змінюваному економічному середовищі; як сили, що приваблюють у регіон талановитих людей з усього світу та бізнес-інвестиції, як агентів соціальної справедливості і мобільності; як сили, що роблять внесок у соціальну та культурну життєздатність [2]. Університети в сучасних суспільствах є основними дослідницькими організаціями, які проводять наукові та академічні дослідження, спрямовують нові дослідницькі програми і роблять свій внесок у розвиток інновацій. Такі дослідження вимагають часу, зусиль висококваліфікованого персоналу і часто вимагають використання дуже дорогого обладнання, інфраструктури та матеріалів. Це означає, що життєво важливе значення для дослідницьких університетів має рівень їх фінансування. Як правило, університети світового класу мають різні джерела фінансування, основними з яких є уряд відповідної держави, партнери університету з бізнес-середовища та приватні спонсори.

Постановка задачі. Як свідчить досвід багатьох країн, у підвищенні конкурентоспроможності університетів на світовому ринку освітніх послуг і наукових досліджень важливою сьогодні є роль держави. Для досягнення і підтримання університетами країни високих міжнародних стандартів як у галузі викладання, так і в науковій сфері необхідне створення відповідних рамочних умов (серед яких одним з найважливіших є надання університетам дійсної автономії — у тому числі в академічній, фінансовій, організаційній і кадровій сферах), розробка і реалізація цілеспрямованої стратегії розвитку вищої освіти країни, яка передбачає, серед іншого, значне зростання інвестицій держави в освітню і наукову сферу. Відповідним до цілей має бути і

обсяг ресурсів, які виділяються державою на фінансування закладів вищої освіти, а механізм їх розподілу має базуватись на принципах конкурсного відбору. У цьому зв'язку корисним є вивчення зарубіжного досвіду і, зокрема, Німеччини, в якій — як і в Україні — система вищої освіти значною мірою управляється державою, хоча німецькі університети мають при цьому дуже високий рівень академічної автономії, чого все ще бракує вітчизняним ВНЗ.

Результати. Розуміння провідної ролі освіти і науки в економічному, соціальному та культурному розвитку сучасного суспільства та особистісного розвитку людини передбачає, що державні видатки на освіту та науку мають розумітись не як «витрати», а як «інвестиції у майбутнє». Результати дослідження Організації економічного співробітництва і розвитку (OECD), в якому було проведено порівняння систем освіти 34 країн-членів OECD [4], підтверджують, що інвестиції в освіту окуповуються — як на індивідуальному, так і на національному рівні. У середньому в країнах OECD державні інвестиції у вищу освіту приносять прибутку понад 100 тис. дол. на 1 чоловіка та понад 52 тис. дол. на 1 жінку [4, с. 180—181]. Це пов'язано із тим, що особи з вищою освітою сплачують податки та соціальні відрахування з вищої заробітної плати, ніж особи без вищої освіти; вони менше потребують різних форм соціальної допомоги; через вищий рівень якості життя в цілому мають краще здоров'я і зумовлюють менше витрат на медичні потреби; крім того, більше споживають товарів і послуг, стимулюючи таким чином економіку. Вища освіта окуповується також на індивідуальному рівні: внутрішня норма прибутковості інвестицій на здобуття вищої освіти складає у середньому по країнах OECD 12,4% для чоловіків і 11,4 % для жінок [4, с. 178—179].

Відомо, що модель сучасного дослідницького університету, яка у 19—20 ст. зазнала стрімкого розвитку в США, виникла в Німеччині у 18—19 ст. Однак, останніми десятиліттями стало очевидно, що німецька система освіти кінця 20—початку 21 століть перестала бути ефективною, про що свідчили різні показники і факти.

Переважає більшість студентів у Німеччині навчається у державних ВНЗ, і лише близько 4,5 % від загальної кількості німецьких студентів навчаються у приватних установах. Приватні ВНЗ зазвичай спеціалізуються на викладанні та пропонують професійні курси. Університети ж у Німеччині традиційно, ще з часів Гумбольдта, розглядаються як дослідницькі установи, в яких поєднано викладання і дослідження. Протягом багатьох років німецький уряд стимулював державні університети надавати більш рівні освітні можливості, наслідком чого стала втрата німецькими університетами їхніх позицій у глобальних освітніх рейтингах. Знизилась їхня репутація у сфері передових досліджень. У той же час, багато студентів їхали навчатись за кордон. Результатом була слабша дослідницька і менш спеціалізована система, в якій ім'я університету не мало такої ваги, як, наприклад, у США або Великій Британії. Для більшості студентів така система функціонувала добре, але вона була недостатньо ефективною для країни в цілому.

Кількість студентів у Німеччині неухильно і стрімко зростала протягом десятиліть, але державні витрати на вищу освіту зростали в значно меншій мірі. Взагалі, університети Німеччини значною мірою недофінансовані. Фінансування на 1 студента в США майже вдвічі вище, ніж у Німеччині. Відповідно, і

співвідношення студент-викладач та інші основні елементи німецької вищої освіти є значно менш сприятливими, ніж в університетах США та країнах — членах ОЕСР [1, с. 54].

Схожі проблеми у сфері вищої освіти спостерігались не лише в Німеччині. Сьогодні для урядів багатьох країн з переважно державною формою власності у сфері вищої освіти актуальним є питання про те, як найкраще поєднати ринковий і неринковий підходи для забезпечення збалансованої системи вищої освіти. Останні тенденції розвитку політики в сфері вищої освіти базуються на ідеї «нового суспільного (державного) менеджменту» (англ. *New Public Management*) та ідеї *маркетизації* (англ. *marketisation* або *marketization* — процес, який дозволяє державним підприємствам діяти як ринковоорієнтованим фірмам [5]). Це досягається завдяки зниженню державних субсидій, дерегулюванню, організаційній реструктуризації (корпоратизації), децентралізації і в деяких випадках приватизації [6, с. 63]. Такі кроки здатні привести до створення функціонуючої ринкової системи в сфері вищої освіти.

У більшості країн, у яких модель вищої освіти передбачає сильний вплив держави, фінансування всіх закладів освіти на рівних умовах, незалежно від їхніх результатів та наукового потенціалу, довело свою низьку ефективність. Тому все більше країн запроваджують інструменти, що стимулюють конкуренцію між закладами вищої освіти в межах країни — через створення програм додаткового фінансування кращих (елітних) університетів, при цьому коло таких університетів визначається не урядовими установами, а незалежними міжнародними експертами. З метою підвищення глобальної конкурентоспроможності та просування на світовий ринок своїх елітних університетів програми створення і додаткового фінансування «Центрів переваг» запроваджені в Німеччині, Китаї, Данії, Російській Федерації, Південній Кореї, Тайвані, інших країнах. Серед європейських країн досвід Німеччини, яка останніми роками докладає амбітних зусиль до повернення своєї системи освіти в число лідерів, є особливо цікавим.

В останні 10—15 років система вищої освіти Німеччини зазнала ряду реформ з метою посилити її міжнародну конкурентоспроможність. Німеччина впровадила «новий суспільний (державний) менеджмент» та елементи маркетизації у секторі вищої освіти пізніше за деякі інші країни, наприклад, за Велику Британію, але впровадження цих підходів уже призвело до значного зростання автономії у фінансових, організаційних і кадрових питаннях, управлінні, наборі студентів. Важливим напрямом реформ, що проводяться урядом у сфері освіти, є визначення певних університетів як центрів передового досвіду в окремих галузях.

Протягом багатьох років німецький уряд розглядав усі університети країни як такі, що мають однакову цінність і статус, що зумовлювало розподіл державних коштів між ними на рівних умовах і стимулювало університети надавати освітні послуги приблизно одного рівня. Наслідком такого підходу стала втрата німецькими університетами їхніх позицій у глобальних освітніх рейтингах, знизилась їхня репутація у сфері передових досліджень. Тому останнім часом федеральний уряд визначив одним із своїх найвищих пріоритетів сферу освіти і наукових досліджень, і Федеральне міністерство освіти і досліджень Німеччини (BMBF) взяло курс на те, щоб завдяки цілеспрямованому і ефективному реформуванню вивести німецьку систему науки до 2020 р. у трійку світових

лідерів. При цьому спектр задач, які стоять перед ВМВФ, простягається від дошкільної освіти до безперервного професійного навчання. До 2015 року національні інвестиції Німеччини в освіту і дослідження мають зрости до 10 % ВВП. У 2009 році вони ще становили 5,3 % ВВП, що нижче за середній показник по країнах-членах ОЕСР, який на той момент сягав 6,2 % [4, с. 236]. Також частка державних видатків Німеччини на заклади вищої освіти (1,3% від ВВП країни) залишалась у 2009 р. нижчою за середній рівень по країнах ОЕСР показник (у середньому 1,52 % від їхнього ВВП) [4, с. 239]. Однак вже 2012 року бюджет ВМВФ зріс порівняно до 2011 року більше як на 11 %, до рекордного рівня 12,9 млрд євро.

Для стимулювання розвитку університетів, які б продукували дослідження передового досвіду в окремих галузях, у 2006 році в Німеччині була запроваджена «Ініціатива досконалості для досліджень найвищого рівня в закладах вищої освіти» (нім. *Exzellenzinitiative für Spitzenforschung an Hochschulen*; англ. *Excellence Initiative*), що спільно фінансується федеральним урядом і урядами федеральних земель. Це програма, згідно якої кілька вже існуючих університетів відбираються для додаткової підтримки з метою поліпшення їх науково-дослідницького потенціалу та репутації в глобальних дослідженнях, що дозволить Німеччині покращити свої позиції як привабливого місця для досліджень і підвищити міжнародну конкурентоспроможність у ключових галузях науки.

Основними характеристиками програми є [3]:

— акцент на розвиток певних структур в установах, а не окремих університетів;

— передбачені механізми фінансування для використання існуючих організацій або схем взаємодії різних установ;

— можливості для гнучкого підходу, заохочення різноманітності;

— використання при розподілі фінансування міжнародних груп експертів.

Важливою ознакою програми є те, що вона ведеться «знизу вгору» — тобто у відповідь на пропозиції, розроблені самими університетами, незалежно від будь-яких національних пріоритетів у галузі досліджень. Університети визначили це основним фактором, що дозволяє їм ефективно реагувати на програму, яка спричинила необхідність масштабного переходу від традиційних способів дій і запровадження нової парадигми для фінансування університетів.

«Ініціатива досконалості» передбачає грантову підтримку на конкурсній основі таких трьох напрямів:

1) *кластерів передового досвіду, або досконалості* (нім. *Exzellenzclustern*) — з метою сприяння проведенню досліджень у певному тематичному комплексі; кластеризація регіональних науково-дослідних установ відбувається «знизу вгору» навколо певних дослідницьких тем і націлена на об'єднання локальних ресурсів вузів і дослідницьких інститутів, створюючи синергію, яка зміцнить національну науково-дослідну базу. Найкращі кластери, що мають переваги, націлені на створення конкурентоспроможних у міжнародному масштабі досліджень в університетах, які потім можуть співпрацювати з неуніверситетськими дослідницькими установами (наприклад, Інститутом Макса Планка або іншими науково-дослідними інститутами), університетами прикладних наук (нім. *Fachhochschulen*, англ. *Universities of Applied Sciences*), сферою промисловості;

2) створення в університетах Німеччини *структурованих аспірантських програм* (тематичних «післядипломних шкіл» — нім. *Graduiertenschulen*) з метою сприяння підготовці аспірантів у різних галузях науки. Важливим наслідком Ініціативи у цій галузі стали структурні зміни, що підвищують як якість, так і міжнародну привабливість навчання в аспірантурі в Німеччині;

3) підтримка цілих університетів на основі їхніх інституційних стратегій — концепцій щодо майбутнього для проектної розбудови університетських топ-досліджень (нім. *Zukunftskonzepte*).

«Ініціатива досконалості» передбачає два етапи фінансування:

—1 етап (2006—2011 рр.) — з загальним бюджетом 1,9 млрд євро (380 млрд євро/рік);

—2 етап (2012—2017 рр.) — з загальним бюджетом 2,7 млрд євро (540 млрд євро/рік).

За результатами конкурсного відбору, організованого Німецькою дослідницькою радою із залученням міжнародних експертів, для першого етапу фінансування були вибрані найкращі проекти: 37 кластерів передового досвіду (для кожного в середньому фінансування складало 6,5 млн євро/рік для сприяння передовим дослідженням); 39 аспірантських шкіл (для кожної в середньому фінансування складало 1 млн євро/рік для сприянні молодим науковцям і дослідникам); 9 інституційних стратегій (для кожної в середньому фінансування становило 1 млн євро/рік для проектів, що сприяють дослідженням найвищого рівня).

У червні 2012 року Комітетом з надання грантів «Ініціативи досконалості», в якому представлені федеральне та земельні міністерства, що відповідають за науку та дослідження, були прийняті рішення щодо фінансування другого етапу фінансування. Рішення базуються на рекомендаціях експертів і обговорені з відповідними комітетами Німецького науково-дослідницького співтовариства (DFG). На конкурс для другого етапу фінансування «Ініціативи досконалості» було подано 143 заявки, у тому числі 84 проекти, що вже отримували фінансування з 2006—2007 рр., і 59 нових проектів. Для фінансування у 2012—2017 рр. були відібрані: 45 аспірантських шкіл; 43 кластерів передового досвіду; 11 концепцій майбутнього.

Заявки за першими двома напрямками оцінювали і відбирали для фінансування 37 груп, утворені з 480 дослідників з усього світу. Заявки за третім напрямком оцінювали під керівництвом «Ради з науки» близько 200 експертів (з яких лише 20 % — німці). Залучення міжнародно визнаних рецензентів надає процесу відбору довіри і підкреслює, що реалізація Ініціативи здійснюється на основі формальних критеріїв і експертами, а не безпосередньо урядом.

«Ініціатива досконалості» стала важливим драйвером змін у системі фінансування вищої освіти Німеччини — на додаток до базового фінансування, сьогодні відносно невелика кількість установ, які виграли конкурс, отримує потужні гранти. І важливим при цьому є те, що рекомендації з розподілу фінансування виробляються панелями (групами) міжнародних експертів. При цьому університетам, щоб отримати фінансування, довелось думати і працювати стратегічно для позиціонування себе.

Проміжним результатом «Ініціативи досконалості» в Німеччині стали:

—виникнення нового формату конкуренції у сфері вищої освіти і науки — між факультетами, університетами, федеральними землями;

—зростання диференціації в секторі вищої освіти, створення нових форм кооперації між спеціальностями / дисциплінами в межах успішних університетів;

—стимулювання стратегічного співробітництва навколо визнаної переваги сприяло розвитку зв'язків між різними видами організацій, у тому числі між університетами та не-університетськими дослідницькими установами, а також сферою бізнесу;

—зростання можливостей вибору для аспірантів;

—кластеризація надала можливості виділити чітко визначені регіональні центри передового досвіду, які є самоврядними, міцними і сталими;

—зростання інтернаціоналізації в сфері вищої освіти і наукових досліджень;

—підвищення гендерної рівності;

—зростання сектору вищої освіти недержавної форми власності, який спеціалізується на викладанні та наданні професійної освіти;

—завдяки додатковому фінансуванню університетів-переможців конкурсу створено додаткові висококваліфіковані робочі місця для забезпечення зайнятості понад 4200 дослідників і викладачів (у т.ч. аспірантських посад, дослідницьких посад для виконання досліджень після захисту дисертації (Post-Doc), посад молодшого професора (Junior Professor), професора (Senior Professor));

—підвищення ефективності та результативності наукових досліджень в університетах і в сфері післядипломної підготовки (у першу чергу — аспірантурі);

—зростання інвестицій в освітню і наукову інфраструктуру;

—сприяння розвитку фахівців, експертів і керівників завтрашнього дня, сприяння інноваціям в бізнесі та промисловості.

Висновки. «Ініціатива досконалості», що базується на відмінності, перевагах, передовому досвіді, а також на концентрованій підтримці там, де вона може мати найбільший ефект, зміцнила передові дослідження в університетах Німеччини. Успіх Ініціативи підтверджує і покращення позицій деяких з підтримуваних університетів у глобальних рейтингах університетів.

Виходячи із розглянутого, рекомендаціями для України можуть бути наступні: 1) реформи, ініціативи у сфері освіти і наукових досліджень мають бути цілеспрямованими, комплексними, взаємоузгодженими, стратегічно орієнтованими, послідовними та економічно обґрунтованими; 2) освіта і наука мають бути визнані одними з найважливіших пріоритетів держави, а видатки на освіту і науку мають розумітись не як «витрати», а як «інвестиції у майбутнє»; 3) поряд із базовим фінансуванням провідні університети, які демонструють переваги у певних галузях науки і розробили власні концепції розвитку цих переваг, мають отримувати на конкурсній основі додаткові значні гранти на проведення наукових досліджень; 4) розподіл додаткового фінансування має базуватись на незалежній оцінці проектів університетів групами експертів, в тому числі зарубіжних; 5) університетам має бути надана реальна автономія — в організаційній, академічній, фінансовій, кадровій сферах; 6) держава має стимулювати ініціативу університетів у виборі тем для наукових досліджень, стратегічних партнерів та ресурсів для реалізації проектів; 7) держава має сприяти більшій кооперації університетів між собою, а також з позауніверситетськими науковими установами та сферою бізнесу — як у межах країни, так і на міжнародному рівні.

Література

1. *Baker D. P., Lenhardt G.* The Institutional Crisis of the German Research University. // Higher Education Policy (2008) 21, (49–64). — Доступно з: doi:10.1057/palgrave.hep.8300178
2. *Boulton G., Lucas C.* What are universities for? — Leuven: LERU, 2008.
3. *Grabert M.* Go8 report. Answering the Global Challenge. Experiences from European Excellence Initiatives. — <http://www.universityworldnews.com/article.php?story=20111029075854727&mode=print>
4. Education at a Glance 2012: OECD Indicators. — Paris: OECD Publishing, 2012. — <http://dx.doi.org/10.1787/eag-2012-en>
5. *van der Hoeven R., Sziráczki G.* Lessons from Privatization. — International Labour Organization, 1997.
6. *Vickerstaff S.* The Transformation of Labour Relations. — Oxford University Press, 1998.

Стаття надійшла до редакції 21.03.2013 р.